

'Beklagenswaardige stumpers'

Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog

Christophe Declercq

Universiteit Utrecht / University College London

c.j.m.declercq@uu.nl

Abstract

'Deplorable wretches'. Belgian refugees during the First World War

During the first weeks of World War I, more than one and a half million Belgians fled. Most sought refuge in the Netherlands first, others headed for France or The United Kingdom. As the war drew to a close, approximately 600,000 Belgians still remained abroad as refugees. Their reception and experiences varied significantly, influenced not only by the host countries' attitudes but also by these countries' differing levels of involvement in the war.

This paper delves into the history of Belgian refugees in these three countries, shedding light on the unique perspectives stemming from the involvement and neutrality of the parties in question. Additionally, it explores the impact of language on the relationship between the host country and the bilingual refugee community, a factor contributing to the complex and fragmented nature of the refugees' sense of identity.

Keywords: (Belgian) refugees; exile and migration; refugee relief; identity in exile; non-belligerent nations

De Pruisische generaal Carl von Clausewitz (1780-1831) betoogde in zijn postuum gepubliceerde werk, *Vom Kriege* (1832), dat oorlog een uitdrukking was van het politieke proces, een idee dat zelfs hedendaagse militaire strategen in het nucleaire tijdperk heeft beïnvloed. Von Clausewitz staat ook bekend om enkele uitspraken die hem worden toegeschreven – vaak in een niet accurate versie overigens. Zo is er de bewering dat oorlog geen winnaars kent, slechts verliezers, een ogenschijnlijk simplistische maar populaire perceptie van een complex fenomeen. Een verkenning van diverse

populaire bronnen online op basis van Google-zoekresultaten beperkt in tijd en locatie (site:.nl of site:.be) wijst uit dat die uitspraak recent in Nederland wordt gebruikt op websites van politieke partijen, in verband met persoonlijke ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog, of in relatie tot conflicten elders ter wereld. In Vlaanderen wordt deze uitspraak wel eens geassocieerd met de oorlog in Oekraïne, een conflict op afstand: 'Oorlog kent geen winnaars, elke militaire triomf blijkt uiteindelijk een nederlaag van alle betrokkenen te zijn', kopte het tijdschrift *Knack* eind 2022.¹

Hoewel deze uitspraak op het eerste gezicht een pacifistische strekking lijkt te hebben, blijft ze vooral een symbool van de behoefte om zelfs het meest irrationele fenomeen, zoals oorlog, op een simplistische manier te begrijpen.² Dat is ook zo met de Eerste Wereldoorlog en Nederland. Een van de elementen die de periode van oorlog op afstand daar het meest kenmerkte en vaak ook een monolithische bijna mythische entiteit is geworden in populaire geschiedschrijving: de Belgische vluchtelingen. Deze paper onderzoekt de nuances achter de historie van die Belgen op de vlucht en plaatst de vluchtelingen in Nederland tijdens 1914-1918 in een breder perspectief: de samenstelling van de vluchtelingenstroom in verschillende gastlanden, met Nederland als centraal punt, en de vraag hoe de talen van deze vluchtelingen en de respectievelijke gastlanden – Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk – al dan niet hebben bijgedragen aan de handhaving van neutraliteit, maar ook aan de versplintering van de identiteit in ballingschap.

Dit artikel voegt een talige dimensie toe aan het refugeedom van Peter Gatrell.³ Refugeedom erkent de rol van staten en andere actoren bij het definiëren en beheren van vluchtelingen, maar benadrukt ook de noodzaak om vluchtelingen te beschouwen als actieve actoren in crisis- en conflictsituaties. Het begrip is daarom dus niet zomaar te vertalen als vluchtelingschap. Staten maken vluchtelingen, maar vluchtelingen maken ook staten. Geschiedenis is nodig om deze benadering te onderzoeken en

1 Ewald Pironet, 'Wie wordt rijk van de oorlog in Oekraïne?', *Knack online*, geraadpleegd op 11 december 2022, <https://www.knack.be/nieuws/wereld/wie-wordt-rijk-van-de-oorlog-in-oekraïne>.

2 Zie Catriona Pennell voor meer informatie over oorlogsretoriek, zoals 'beschaving versus barbarisme', of hoogdravende termen als vrijheid, rechtvaardigheid, plicht en eer, en hoe ze in 1914 een invloed uitoefenden op de Britten. Catriona Pennell, *A kingdom united. Popular responses to the outbreak of the First World War in Britain and Ireland* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

3 *Refugeedom* is een vertaling van het Russische woord *bezhenstvo* dat tijdens de Eerste Wereldoorlog in omloop kwam. Zie Peter Gatrell, *A whole empire walking. Refugees in Russia during World War I*. (Bloomington: Indiana University Press, 1999), 221, 234.

te begrijpen, ook vanuit niet-gouvernementele perspectieven.⁴ Belangrijk hierbij is dat refugeedom de ervaringen van vluchtelingen integreert en hun verhalen over ontheemding centraal stelt. Cruciaal voor 'de' Belgische vluchteling tijdens de Eerste Wereldoorlog is de hybriditeit op verschillende niveaus, mede door transmigratie, en hoe de talige verwevenheid van de identiteit in ballingschap met de taalpolitiek van het respectievelijke (al dan niet neutrale) gastland heeft bijgedragen aan zowel het behoud van neutraliteit als aan de versplintering van hun identiteit in ballingschap.

De tekst neemt de verschillende gastlanden (Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk) als case studies en analyseert hoe de Belgische vluchtelingenstromen in deze landen werden ontvangen en welke invloed de respectieve gemeenschappen hadden op de respectieve vluchtelingengemeenschappen, alsook een mogelijke invloed van de vluchtelingen op die gastlanden.

'De Belgische vluchteling' in de historiografie

Geschiedenissen over Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog worden vaak gecontextualiseerd binnen het bredere kader van migratiestudies en historisch begrip maar zijn minder vaak een waardevol relaas over hun refugeedom. De Belgische vluchtelingen kwamen wel ter sprake in algemenere migratiegeschiedenissen of in werken over de Tweede Wereldoorlog die probeerden om gebeurtenissen van 1914-1918 ook aan te halen,⁵ maar het is het pas in 1998 dat Anne Morelli de opmerkelijke stilte rond de geschiedenis van Belgische vluchtelingen in de Belgische geschiedschrijving benadrukte.⁶

In de Angelsaksische literatuur daarentegen werd de thesis van Peter Cahalan (promotie aan McMaster, Canada, eind 1977, publicatie 1982) over Britse liefdadigheidsacties ten gunste van Belgische vluchtelingen al snel als de referentie op dit gebied beschouwd, ook al was de aandacht vooral beperkt

4 Peter Gatrell, 'States make refugees, but refugees also make states' (key note lecture 'The impossible order', 11-13 mei 2017), <https://zeitgeschichte-online.de/themen/states-make-refugees-refugees-also-make-states-peter-gatrell-making-modern-refugee>; Lauren Banko, Katarzyna Nowak en Peter Gatrell, 'What is refugee history, now?' *Journal of Global History* 17, nr. 1 (2022): 1-19.

5 Jean Stengers, *Émigrants et immigration en Belgique aux XIX et XX Siècles* (Bruxelles: Académie Royale des Sciences Outre-Mer, 1978).

6 Anne Morelli, red., *Les émigrants belges. Réfugiés de guerre, émigrés économiques, réfugiés politiques ayant quitté nos régions du XVIIe siècle à nos jours* (Bruxelles: Evo-Histoire, 1998).

tot de beginmaanden van de oorlogsperiode en spitste die zich voornamelijk toe op politiek-humanitaire aspecten.⁷ In zijn artikel 'Local heroes' ging Tony Kushner wel verder en werden individuele verhalen als case studies gepositioneerd in een algemener kader, een aanpak die nadien verwante benaderingen inspireerde, zoals die van Kevin Myers en Katherine Storr.⁸ Het werk van Peter Gatrell uit 1999 (zie eerder) was belangrijk omdat het ontheemde bevolking centraal stelde, een habilitatiethesis die ook Philippe Nivet gebruikte in 2004 met betrekking tot ervaringen van vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, al lag de nadruk wel op Franse en veel minder op Belgische.⁹ Pierre Purseigle werkte het Belgische aandeel in de vluchtelingenpopulatie in Frankrijk meer uit.¹⁰

In Nederland werkte E.A. Van den Heuvel-Strasser in 1986 al rond het vreemdelingenbeleid van de Nederlandse overheid en stelde dat de vluchtelingenzorg voor de Belgen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog veeleer een nieuwe dimensie was van de armenzorg.¹¹ In 1993 onderzocht Marij Leenders de integratie van Belgische vluchtelingen in een bredere studie over de geschiedenis van emigratie naar Nederland.¹² Evelyn De Roodt behandelde die vluchtelingenzorg met meer detail, maar de Belgische burgers waren slechts een deel van de overrompeling die Nederland ten deel viel, er waren immers ook Belgische militairen, duizenden Duitse deserteurs, Britse krijgsgevangenen, zelfs Franse burgervluchtelingen.¹³ Ook in 2005 stelde Tammy Proctor nog dat de Belgische burgerbevolking, met inbegrip van de vele Belgische vluchtelingen, nog meer aandacht verdiende

7 Peter Cahalan, 'The treatment of Belgian refugees in England during the Great War' (PhD dissertation, McMaster University, 1977), <https://macsphere.mcmaster.ca/handle/11375/15514>.

8 Tony Kushner, 'Local heroes. Belgian refugees in Britain during the First World War', *Immigrants & Minorities*, 18, nr.1 (1999): 1-28; Kevin Myers, 'The hidden history of refugee schooling in Britain. The case of the Belgians, 1914-18', *History of Education. Journal of the History of Education Society* 30, nr.2 (2001): 153-62; Katherine Storr, 'Belgian children's education in Britain in the Great War. Language, identity and race relations', *History of Education Researcher* 72, (2003): 84-93.

9 Philippe Nivet, 'Les réfugiés de guerre dans la société française, 1914-1946', *Histoire, Économie & Société*, 23, nr. 2 (2004): 247-59.

10 Pierre Purseigle, 'A litmus test of wartime social mobilization. The reception of Belgian refugees in Europe, 1914-1918', in *Zealandia's Great War. New Zealand, the Allies and the First World War*, red. J. Crawford en I. McGibbon (Auckland: Exisle Publishing, 2007), 69-84.

11 E.A. van den Heuvel-Strasser. 'Vluchtelingenzorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen, 1914-1915' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99, (1986): 184-204.

12 Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum: Verloren, 1993).

13 Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2000).

in de sociale geschiedenissen over die periode, een vaststelling die Joan Beaumont tien jaar later nog eens herhaalde.¹⁴ In 2008 verscheen het werk van Michaël Amara, een blijvend referentiewerk over het onderwerp, dat een comparatieve analyse bracht van de drie belangrijkste gastlanden voor Belgische vluchtelingen, Nederland, Frankrijk, en het Verenigd Koninkrijk.¹⁵

In de aanloop naar de Centenary-herdenkingsjaren van de Eerste Wereldoorlog en vooral ook in die periode, krijgen de Belgische vluchtelingen niet alleen meer wetenschappelijke aandacht, maar nemen ook amateurhistorici, genealogen en plaatselijke initiatieven het verhaal van de Belgische vluchteling op. De verschillende invalshoeken werden vaak ook gebruikt om een debat over actuele kwesties te onderbouwen zoals de opvang van vluchtelingen en het dagelijks leven in een bezet land.¹⁶

Belgische burgers en soldaten op de vlucht

Op 19 april 1839 tekenden het Koninkrijk der Nederlanden en het Koninkrijk België het Verdrag van Londen onder toezicht van het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk en Rusland.¹⁷ Het Verdrag was niet alleen de finale Nederlandse erkenning van België, de neutraliteit van dat laatste land werd ook gegarandeerd door zowel Pruisen als het Verenigd Koninkrijk. In de praktijk bleek dit een eerder gewapende neutraliteit. Niet alleen had België een – weliswaar kleine – legermacht, de Britten ontwikkelden strategische plannen voor het moment waarop de neutraliteit van het Belgische grondgebied zou worden geschonden.¹⁸ De strategische positie van de haven van

14 Tammy M. Proctor, 'Missing in action: Belgian civilians and the First World War', *Revue belge d'histoire contemporaine* 35, nr.4 (2005): 557; Joan Beaumont, 'The politics of memory. Commemorating the centenary of the First World War', *Australian Journal of Political Science* 50, nr. 3 (2015): 529-35.

15 Michaël Amara, *Des Belges à l'épreuve de l'exil. Les réfugiés de la Première Guerre Mondiale. France, Grande-Bretagne, Pays-Bas, 1914-1918*. (Bruxelles: Editions de l'université de Bruxelles, 2008).

16 Serge Jaumain, Joost Vaesen, Bruno Benvindo, Pierre Bouchat, Eric Bousmar, Iadine Degryse, Chantal Kesteloot, Olivier Klein en Karla Vanraepenbusch, 'Gekruiste blikken op een honderdste verjaardag. Een eerste balans van de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel', *Brussels Studies* [online], Notes de synthèse, nr. 116 (2017), <http://journals.openedition.org/brussels/1582>

17 De volledige term voor het Verenigd Koninkrijk van 1801 tot 1922 is het 'Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Ierland'.

18 Voor neutraliteit van kleinere landen zie Paul Moeyes, 'Neutral tones. The Netherlands and Switzerland and their interpretations of neutrality, 1914-1918', in *Small powers in the Age of Total War, 1900-1940* (Leiden: Brill, 2011). Voor Britse strategische plannen zie D.H. Thomas, 'The use

Antwerpen zorgde immers voor zenuwachtigheid in Londen, wie Antwerpen in handen kreeg had een open vizier op de hele monding van de Thames en daarmee het zuidoosten van Engeland.¹⁹ Toen het Duitse leger België binnenviel bij Luik op 4 augustus 1914, hield het Verenigd Koninkrijk vast aan het Verdrag en verklaarde het Duitsland de oorlog. Hierdoor landde de Eerste Wereldoorlog in West-Europa en werden concepten als natiestaat, nationale identiteit, neutraliteit en betrokkenheid meer dan vier jaar lang uitgedaagd.

Hoewel Nederland sinds de Belgische onafhankelijkheid in 1830 en vooral sinds het Verdrag van Londen niet meer formeel verbonden was met België, zorgden verschillende factoren er toch voor dat de oorlog in België fysiek wel op – weliswaar erg nabije – afstand bleef, maar de politieke, diplomatieke en humanitaire tentakels ervan helemaal niet. Geopolitiek zat Nederland in de tang tussen beide kampen, met name het Duitse Rijk en het Verenigd Koninkrijk. Het moest voortdurend voorzichtig manoeuvreren om de eigen positie neutraal te houden, een evenwichtsoefening die werd bemoeilijkt door de dreiging van een mogelijke invasie in en bezetting van Nederland door Duitsers,²⁰ door de Duitse vrees dat hun bezetting van België vanuit Nederland zou worden aangevallen,²¹ en door de vele Belgische vluchtelingen in Nederland. 'De' Belgische vluchteling in Nederland is een complexere materie dan het label op het eerste gezicht doet vermoeden. De Belgische bevolking die op de vlucht was geslagen was immers gefragmenteerd, verdeeld over verschillende bestemmingen en gastlanden en verschillende tijdelijke identiteiten werden gevormd door locaties die niet behoorden tot het thuisland.

Met de Duitse inval begon voor de Belgen een korte periode in de Eerste Wereldoorlog waarin er sprake was van een bewegingsoorlog. Naarmate het Duitse leger steeds meer Belgisch grondgebied veroverde, in een beweging

of the Scheldt in British plans for the defence of Belgian neutrality, 1831-1914', *Revue belge de philologie et d'histoire* 41, nr. 2 (1963): 449-70.

19 Voor meer over 'The North Sea problem' zie o.a. David G. Morgan-Owen, 'An "intermediate blockade"? British North Sea strategy, 1912-1914', *War in History* 22, nr. 4 (2015): 478-502, <http://www.jstor.org/stable/26098449>.

20 Wim Klinkert, 'Verdediging van de zuidgrens, 1914-1918', *Militaire Spectator* 156, nr. 5 (1987): 213. Na de oorlog klonk het dat de min of meer geslaagde neutrale balans een belangrijke reden was waarom een Duitse invasie in Nederland was vermeden. Wim Klinkert, 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen. De lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland, 1918-1923', *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* 22, (2011): 53-114.

21 Birger Stichelbaut, Jean Bourgeois en Ignace Bourgeois, 'De verzameling Zimmermann (1918). Militaire luchtfoto's van Beveren tot Oud-Turnhout', in *Fortengordels Nu! Actuele omgang met forten, gordels en verdedigingslijnes* (Antwerpen: Provincie Antwerpen, 2010).

van noordoost naar zuidwest, sloegen steeds meer burgers op de vlucht,²² voor het oorlogsgeweld maar ook voor de geruchten over wrede daden begaan door Duitse soldaten tegen Belgische burgers.²³ De snelle Duitse opmars trok een fysieke grens in België. Steden zoals Luik, Aarschot, Leuven, Brussel, Namen, Dinant vielen allemaal in dezelfde tweede helft van augustus in handen van het Duitse leger. De Duitsers wilden op weg naar Parijs het Belgisch grondgebied ten noorden van hun invasielijn ongemoeid laten. Veel vluchtende Belgen trokken eerst naar Antwerpen, op dat moment even de hoofdstad van het land, alsook 'nationaal reduct', een safe haven omwille van zijn vele versterkingen.²⁴ Maar omdat het Belgische leger aanvallen uitvoerde vanuit de Antwerpse regio en zo de Duitse aanvoer steeds meer verstoorde, richtten de Duitsers zich op Antwerpen en begonnen zij op 28 september de stad te beschieten.²⁵ In en rond de havenstad verbleven op dat moment ongeveer een miljoen mensen. Toen de Duitsers twee weken later de stad binnentrokken, waren er nog maar weinig inwoners gebleven.²⁶ De massa had zich vooral richting Nederland verplaatst, maar de Belgen trokken ook naar Frankrijk, waar de regering in ballingschap was, en naar het Verenigd Koninkrijk. Midden oktober 1914 stokte de bewegingsoorlog en de opmars van de Duitsers in West-Vlaanderen, en de langdurige loopgravenoorlog begon.

De bewegingsoorlog van de eerste weken had gezorgd voor een grote vluchtelingenstroom. Hoewel er geen exacte cijfers zijn, wordt over het algemeen aangenomen dat er in de eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog meer dan een miljoen Belgen,²⁷ onder hen ook ongeveer 30.000 soldaten, naar Nederland zijn gevlucht. Ongeveer 200.000 Belgen zochten veiligheid

22 Er bestaan geen cijfers over hoeveel Belgen tijdens de eerste weken al de grens overstaken of hoeveel IDP's, *internally displaced people*, er waren, op de vlucht maar nog binnen de landsgrenzen.

23 Voor meer over de eerste oorlogsweken in België zie John, Horne en Alan Kramer, *German atrocities. A history of denial* (New Haven, CT: Yale University Press, 2001).

24 Stanislas Horvat, *De vervolging van militairrechtelijke delicten tijdens Wereldoorlog I* (Brussel: VUB Press, 2018), 41.

25 Sophie de Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 1997), 95.

26 Niet bevestigde cijfers spreken van een gelijkaardige leegloop in Mechelen eerder tijdens de eerste weken; daar zou 95% (!) op de vlucht zijn gegaan.

27 Verslag van de werkzaamheden der Centrale Commissie tot Behartiging van de Belangen der naar Nederland Uitgeweken Vluchtelingen, 1914-1919 ('s Gravenhage: s.n., 1919), 27-28. Het aantal is zo gigantisch dat het lang blijft nazinderen, ook nadat een groot deel van het 'miljoen' al is teruggekeerd. Op 1 januari 1915 kopt de regionale Engelse krant *Western Chronicle* nog dat er op dat moment 1,2 miljoen Belgische vluchtelingen zijn in Nederland, wat niet waar is. 'The Poland Fight', *Western Chronicle*, 1 januari 1915, 3.

Afb. 1. Met hondenkarren op de vlucht. Rechts militairen die in dezelfde richting trekken en op de achtergrond beter gestelde vluchtelingen. (*Privécollectie auteur*)

in Frankrijk, nog eens 100.000 in het Verenigd Koninkrijk.²⁸ Schattingen over hoeveel mensen nog steeds binnen de landsgrenzen op de vlucht waren lopen uiteen van nog eens een half miljoen tot anderhalf miljoen.²⁹ Op het einde van de oorlog in 1918 verbleven nog steeds meer dan 600.000 Belgen in het buitenland.³⁰

De Belgische vluchtelingenpopulatie tijdens de Eerste Wereldoorlog bestond immers niet alleen uit drie op zich al erg verspreide gemeenschappen in respectievelijk Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, de populatie was ook erg volatiel, gekenmerkt door een sterke mate van transnationale mobiliteit tussen de verschillende gastlanden. Tussen de derde week van oktober 1914 en de zomer van 1915 speelde Nederland een belangrijke rol. In deze tijd keerden velen al snel na aankomst terug naar huis, maar in de herfst en winter van 1914 werden ook veel Belgen vanuit Vlissingen naar Engeland gestuurd.³¹ Het was inderdaad niet ongebruikelijk

28 De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog*, 104.

29 Christophe Declercq, 'Belgian refugees in Britain, 1914-1919. A cross-cultural study of Belgian identity in Exile' (PhD dissertation, Imperial College London, 2015), 32.

30 Kan je door de duur van hun verblijf nog spreken van vluchtelingen of gaat het veeleer over een tijdelijke diaspora?

31 In de eerste helft van 1915 was er zelfs een actieve Britse campagne onder de Belgen in Nederland om naar Engeland te komen en daar te komen werken.

Afb. 2. Belgische burgers en soldaten op de vlucht, aangekomen in La Rochelle (Charente-Maritime, Frankrijk). (Privécollectie auteur)

dat Belgen van het ene naar het andere land trokken, en vaak ook naar een derde. Deze vorm van beperkte transmigratie bestond voornamelijk uit verplaatsingen van Nederland naar het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk, van Nederland via het Verenigd Koninkrijk naar Frankrijk en ook – maar in mindere mate – van het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk naar Nederland.³² ‘De Belgische vluchteling’ tijdens de Eerste Wereldoorlog is dan ook een te gemakkelijk label, een vlag die de lading niet dekt.

Een gefragmenteerde natie

De impact van de Eerste Wereldoorlog in België was immens en kon je terugvinden in alle lagen van de bevolking. In bezet België varieerden de situaties van passieve onderwerping tot actief verzet en samenwerking met de bezetter, waaronder medewerking aan de door de Duitsers gefaciliteerde vernederlandsing van de Gentse universiteit in 1916 en de vorming van de Raad van Vlaanderen in 1917, een orgaan voor politieke samenwerking met de Duitse autoriteiten in bezet België. Daarnaast werden Belgen gedwongen tot

³² Zo vluchtte de overgrootvader van de auteur in augustus 1914 naar Engeland en trok die in het najaar van 1915 van Engeland naar Nederland.

dwangarbeid in Duitsland; de Duitse historicus Wilhelm Asmis schatte hun aantal op 160.000.³³ In totaal 41.230 Belgische soldaten zaten in gevangenschap in Duitsland.³⁴ Achter de IJzer in West-Vlaanderen bleef een klein stuk België vrij van bezetting maar het officiële Belgische bestuur had zich in Frankrijk gevestigd en kende vertakkingen en afdelingen in vrij België, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk, wat leidde tot complexe administratieve uitdagingen.

De Belgische vluchtelingenpopulaties in ballingschap in Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zijn de meest uitgesproken takken van een verder erg gefragmenteerde Belgische natie buiten het grondgebied. Belgische vluchtelingen in Nederland vormden een aanzienlijke groep, met meer dan een miljoen mensen die eind september/begin oktober 1914 arriveerden, maar dat aantal slonk al erg snel tot een meer beheersbare 100.000. De vluchtelingenpopulatie in het Verenigd Koninkrijk was eveneens volatiel, met ongeveer 100.000 tegen kerst 1914, tussen de 165.000-172.000 in de tweede helft van de oorlog, en een totaal ergens tussen 240.000-265.000. In Frankrijk groeide het aantal Belgische vluchtelingen geleidelijk tot ruim 325.000 aan het einde van de oorlog. Met andere woorden, het aantal Belgen in Nederland gedurende de hele oorlog (100.000-105.000) was kleiner dan het aantal Belgische vluchtelingen dat na eind 1914 vanuit Nederland of het Verenigd Koninkrijk naar Frankrijk trok (125.000). Belgen vonden hun toevlucht in andere landen, waaronder Spanje, de Verenigde Staten en Canada, en naar schatting 9.000 Belgische vluchtelingen zochten toevlucht in Zwitserland. Het aantal Belgische burgers in Congo tijdens de oorlogsjaren is niet goed gekend, maar ongeveer 15.000 Belgische soldaten verbleven daar.

De oorlog eiste een zware tol, met ongeveer 40.000 soldaten die stierven, waarvan een derde door ziekte, en 8.756 burgers, waarvan 6.453 in de eerste weken van de oorlog en ongeveer 1.200 als gevolg van de Dodendraad, een 350 km lange geëlektrificeerde grensversperring tussen België en Nederland.³⁵

33 Jens Thiel en Christian Westerhoff, 'Forced labour', in *1914-1918-online: International encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer en Bill Nasson (Berlin: Freie Universität Berlin, 2014), DOI: 10.15463/ie1418.10380.

34 Heather Jones, 'Prisoners of war (Belgium and France)', in *1914-1918-online: International encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer en Bill Nasson (Berlin: Freie Universität Berlin, 2015), DOI: 10.15463/ie1418.10680.

35 De Dodendraad was klaar tegen midden 1916. De barrière diende niet alleen om militairen tegen te houden, maar ook om smokkel, desertie van Duitse militairen, spionage, en de stroom van Belgische oorlogsvrijwilligers naar Engeland of Frankrijk te voorkomen. Alex Vanneste, 'High voltage fence (The Netherlands and Belgium)', in *1914-1918-online: International encyclopedia of*

Demografen suggereren dat nog eens 78.665 mensen stierven door de ontberingen van de bezetting, waardoor het totale dodental op meer dan 127.000 kwam, vergelijkbaar met de gecombineerde bevolking van Mechelen en Dendermonde. Ook wordt geschat dat ongeveer 340.000 kinderen als gevolg van de oorlogsomstandigheden niet zijn geboren.³⁶ 40.000 oorlogsweduwen worstelden met verlies en ontberingen.

De Belgische natie was gefragmenteerd, de staat geamputeerd. Opmerkelijk is echter dat de Belgische bevolking, al verdeeld in twee taalgemeenschappen met een tweetalige minderheid daartussenin, vaak in situaties verkeerde waarbij sommigen zich taalkundig konden aanpassen aan hun nieuwe omgeving, terwijl anderen juist werden buitengesloten van die taalkundige context.

Regio's 'in den vreemde'

In het Verenigd Koninkrijk werd alle informatie over de vluchtelingen bijgehouden in een centraal register in Somerset House, Londen, en bij de politie van de locatie waar de Belgen verbleven. Zo moesten ook verplaatsingen worden gemeld aan zowel de politie van het vertrekpunt als het aankomstpunt. In 1916 analyseerde de Belgische statisticus Tadeusz de Jastrzebski de gegevens uit het Register of Belgian Refugees en presenteerde zijn bevindingen aan de Royal Statistical Society.³⁷ Een opvallend verschil tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk of Nederland bleek de aandacht voor de regionale herkomst van de Belgen. Voor het Verenigd Koninkrijk waren gedetailleerde cijfers beschikbaar over de provinciale herkomst van de Belgische vluchtelingen. Zo zijn er erg precieze cijfers gekend voor de verschillende provincies in België en hoe die vertegenwoordigd waren in de Brits-Belgische vluchtelingenpopulatie. Buiten de provincie Brabant kan je ook duidelijk stellen dat Belgische provincies ofwel bijna uitsluitend Nederlandstalig waren (of Vlaams regiolect spraken) ofwel bijna uitsluitend Franstalig. Enkel voor het hybride Brabant gaat dat niet op. Gesteld dat de helft van de provincie Brabant Nederlandstalig was valt op basis van de cijfers van de Jastrzebski te stellen dat ongeveer 80%

the First World War, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer en Bill Nasson (Berlin: Freie Universität Berlin, 2014), DOI: 10.15463/ie1418.10368.

³⁶ Benoît Majerus, 'War losses (Belgium)', in *1914-1918-online: International encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer en Bill Nasson (Berlin: Freie Universität Berlin, 2016), DOI: 10.15463/ie1418.10812.

³⁷ Tadeusz T.S. De Jastrzebski, 'The register of Belgian refugees', *Journal of the Royal Statistical Society* 79, nr. 2 (1916): 133-58.

Afb. 3a. Welgestelde Belgen in Bilston (West Midlands, Engeland). (*Privécollectie auteur*)

van de Belgische vluchtelingen in het Verenigd Koninkrijk uit Vlaanderen en Brabant kwam en dat meer dan 70% van de Belgische vluchtelingen Vlaams/Nederlands sprak.³⁸ Dit contrasteert met Frankrijk en Nederland, waar vergelijkbare differentiatie niet beschikbaar was.

De regio's van het gastland zelf speelden bij de opvang in het Verenigd Koninkrijk niet meteen een rol van betekenis, maar wel in Frankrijk. Daar waren enorme verschillen tussen de verschillende arrondissementen. Afhankelijk van de nood aan werkkraft werden Belgen net wel of net niet opgeroepen in de afzonderlijke arrondissementen. Je had in Frankrijk dus regio's met nauwelijks Belgen, en andere departementen met veel. Er zijn immers geen gegevens zoals die van de Jastrzebski voor het Verenigd Koninkrijk. Een beeld vormen over de regionale herkomst van de Belgen in Frankrijk is daarom moeilijk. Informatie over de regionale herkomst van de Belgen in Nederland zou deels achterhaald kunnen worden (tot op een niveau dat meer dan indicatief is) en dat op basis van de verschillende namenlijsten die de laatste jaren werden gedigitaliseerd. Maar in die lijsten zitten ook erg veel Belgen die al in 1914 ofwel terug huiswaarts keerden of verder reisden naar een andere bestemming. Toegegeven, dat is ook zo voor het Verenigd Koninkrijk, maar het verschil tussen het maximale aantal Belgische vluchtelingen daar op een moment en dat op het einde van de oorlog is minimaal, terwijl we in Nederland op elk moment spreken van een factor tien, of elf, of twaalf.

³⁸ Declercq, 'Belgian Refugees in Britain, 1914-1919', 117.

Afb. 3b. Belgische arbeidersgezinnen in Barnsley (South Yorkshire, Engeland). (*Privécollectie auteur*)

Kamploos maar onderdak in Nederland

De aanvankelijke overrompeling buiten beschouwing gelaten zijn er voldoende anekdotische bewijzen om aan te tonen dat het met de Belgen qua verdeling niet zo (relatief) georganiseerd verliep in Nederland als in Engeland, maar eerder zoals in Frankrijk, deels door toeval en voorkeur.³⁹ Op 10 oktober 1914 waren 160 vluchtelingen ondergebracht in Nijmegen, terwijl er in Den Bosch 3000 waren aangekomen.⁴⁰ Toen twee dagen later de beheerder van station Roosendaal dringend op zoek was naar verdere opvang voor het grote aantal Belgen dat zij zelf niet meer de baas konden, kreeg hij uit Amsterdam te horen dat daar geen plaats meer was.⁴¹ In Nederlandse steden en gemeenten nabij de Belgische grens zoals Roosendaal en Bergen-op-Zoom waren er aanzienlijk meer Belgen dan inwoners. Op 12 oktober kopt het *Rotterdamsch Nieuwsblad* dat er tussen Putte en Roosendaal alleen

39 Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2001).

40 Nauwelijks een half jaar later waren de laatste 240 Belgische vluchtelingen uit Nijmegen vertrokken.

De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad, 1 april 1915, 3.

41 Moeyes, *Buiten schot*.

al 100.000 vluchtelingen verblijven, niet eens in de gemeenten zelf, bijna allemaal dakloos.⁴²

In Nederland echter zijn de Belgen ook figuurlijk kamploos, Nederland moet over een dunne koord lopen waarbij goede opvang van de vluchtelingen met argusogen zou worden bekeken bekeken door Duitsland en slechte behandeling vooral door het Verenigd Koninkrijk zou worden aangekaart. En Nederland moest voorkomen, op grond van de neutraliteit, dat Belgen zich via Engeland alsnog bij het Belgische leger zouden aansluiten. Om de Belgenopvang beter te kunnen organiseren, werden de vluchtelingen onderverdeeld in verschillende groepen. Deze stratificatie kende een uitgesproken sociaal karakter: er waren ofwel 'fatsoenlijke behoeftigen' ofwel 'minder gewensten'.⁴³ Vaak kregen de hogere klassen onder de fatsoenlijke vluchtelingen zelfs een uitkering, maar minder gewenste Belgen werden vaak toegewezen aan vluchtoorden zoals Nunspeet. Zeker naar het einde van de oorlog toe was bijna de helft van de Belgen in Nederland tewerkgesteld, ongeacht hun stratificatie.⁴⁴ Over een derde categorie Belgen in Nederland, de gevaarlijke of ongewenste 'elementen', is minder geweten. Duidelijk is wel dat met de opvang van Belgen in Nederland de oorlog op afstand niet alleen erg tastbaar was geworden maar dat dit aspect van het conflict ook nog eens werd opgedrongen aan een neutraal land.

Tijdens De Eerste Wereldoorlog gold echter voor opvang van Belgen in Nederland iets wat niet van toepassing was voor Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk. Daar waar Belgische gevluchte militairen in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk vaak in een zekere luxepositie zaten om al dan niet terug dienst te nemen, lag de positie van Belgische militairen in het neutrale Nederland uiteraard anders. Militairen van buitenlandse mogendheden die zich in een neutraal land bevonden, werden volgens het internationaal recht verplicht geïnterneerd gedurende de oorlog en mochten het neutrale land niet verlaten. Bij Belgische militairen in Nederland was die juridische status op basis van legerrang. Officieren werden opgesloten in interneringskampen, maar lagere rangen konden relatief vrij bewegen. Tot het einde van de zomer 1915 konden zij echter vrij makkelijk ingaan op het verzoek van de Britten om er te komen werken, net zoals vele vluchtelingen.

42 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 12 oktober 1914, 2.

43 Michaël Amara, Piet Chielens, Hans Op de Beeck, C. Van Damme. *Strangers in a strange land. Belgian refugees, 1914-1918*. Leuven: Davidsfonds, 26.

44 E. A. van den Heuvel-Strassen, 'Vluchtelingenzorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen, 1914-1915', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99, (1986).

Afb. 4. Belgische soldaten in het interneringskamp in Harderwijk (Gelderland, Nederland). (Privécollectie auteur)

Hoewel het draagvlak bij de Nederlandse bevolking ten opzichte van Belgische vluchtelingen, 'beklagenswaardige stumpers'⁴⁵, door de voedsel-schaarste en werkloosheid 'sterk verminderd' was,⁴⁶ bleek ook de bijkomende opvang van militairen niet erg populair. In juni 1918 kopte De Grondwet de toenmalige stand van zaken: ongeveer 100.000 Belgische vluchtelingen,⁴⁷ 3135 Britse krijgsgevangenen, 1607 Duitse en 679 niet nader gespecificeerde ontsnapte krijgsgevangenen en 1543 Russische en Poolse vluchtelingen.⁴⁸ De Nederlandse neutraliteit bleef met deze opmerkelijke evenwichtsoefening wel gestand en 'de' Belgische vluchteling was slechts een van verschillende aspecten van de niet-Nederlandse contingenten oorlogsbetrokkenen in het neutrale Nederland.

45 *Nieuwsblad het land van Heusden en Altena de Langstraat en de Bommelerwaard*, 20 oktober 1917, 1.

46 Evelyn de Roodt, 'Britse en Duitse krijgsgevangenen in Nederland. Uitwisseling en internering tijdens de Eerste Wereldoorlog', *De Militaire Spectator* 168 (1999): 41.

47 Als de oorlog voorbij is op 11 november 1918 zouden er in Den Haag – de nexus van de Belgische gemeenschap in Nederland – nog 11000 Belgen verblijven.

48 *De Grondwet*, 11 juni 1918, 2. Zie Wim Klinkert, 'De internering van vreemde militairen in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog', *Mars in cathedra* 71 (1987): 2447-63 en Wim Klinkert, "Duitsche krijgsgevangenen te Amsterdam!!!" Internering in Noord- en Zuid-Holland, 1914-1918', *Holland* 49, nr.3 (2017): 122-32, 152-53.

Talige kruisbestuivingen

De regionale herkomst was belangrijk vanwege de sociale en politieke taalgrenzen in België, waar Frans nog steeds de dominante taal was in de middenklasse en hogere klassen, de taal van de autoriteiten en van mogelijke sociale vooruitgang. Omwille van het wankele evenwicht tussen meerderheid Vlaming en het soortelijk gewicht van het Frans pasten de Britse autoriteiten een *laissez faire*-beleid toe met betrekking tot taalgebruik binnen de vluchtelingengemeenschap – Belgische vluchtelingenkranten verschenen in het Nederlands, in het Frans, tweetalig en soms ook met een aandeel Engels – en gebruikten zelf een drietalige aanpak voor officiële communicatie.

Om te verwijzen naar het gevoel van ontheemde mensen dat ze, ondanks het ontbreken van een gemeenschappelijk grondgebied, deel uitmaken van een diverse gemeenschap, gebruikt Laura Rubio het begrip ‘de-territorialisatie’.⁴⁹ Deze gefragmenteerde vluchtelingenidentiteit was zichtbaar in het dagelijks leven van verschillende Belgische vluchtelingengemeenschappen en weerspiegelt zich in de geografisch gebonden activiteiten van een gevarieerde Belgische vluchtelingenpers die misschien wel geografisch gebonden is maar die geografische beperkingen overstijgt door bijvoorbeeld code switching en replicatie.⁵⁰ Code switching is het gebruik van een andere taal naast de dominante taal, meestal met geïsoleerde woorden, zinnen of korte zinnen. Zo valt op dat het gebruik van een anderstalige code vooral in vluchtelingenkranten in Engeland voorkwam, waarbij de andere code zelden het Frans was in Nederlandstalige vluchtelingenkranten of Nederlands voor francofone edities, maar Engels. Die derde taal als mogelijk talig neutraliteitsprincipe voor de vluchtelingengemeenschap waar tussen beide landstalen tijdens de oorlogsjaren steeds meer spanning heerste, was een route die weinig werd gevolgd door vluchtelingenkranten in Nederland of Frankrijk.

Wat wel vaak voorkwam buiten de *laissez faire*-attitude in het Verenigd Koninkrijk is replicatie, waarbij een krant informatie kopieert uit een andere bron, deze info citeert, leent en verwijst naar de secundaire bron, maar waarbij zowel de bronkrant als de nieuwe publicatie ofwel ideologische

49 Laura G. Rubio, ‘Displacement, territoriality and exile: the Construction of ethnic and national identities in Tibetan refugee communities’ (PhD dissertation, Manchester University, 2004), 13-14.

50 Christophe Declercq, ‘The power of the transnational native tongue in exile. Belgian refugees during the First World War, their exile press and their fragmented identity’, in *The immigration and exile foreign-language press in modern Britain and the US. Comparable (hi)stories?*, red. S. Prévost en B. Deschamps (London: Bloomsbury, 2023).

verwantschap vertonen of net vooral een antagonistische houding aannemen tegenover de krant als vehikel voor het geciteerde. Zo kan het best dat je als eerder sociaal laag gestratificeerde Belgische vluchteling in Nederland in een Nederlandse vluchtelingenkrant zoals *Vrij België* in dezelfde taal inhoud kon lezen zoals die was gedrukt in *De Stem Uit België*, een krant die in Londen werd gepubliceerd, of er een passage aantrof waarin van leer werd getrokken tegen standpunten van bijvoorbeeld *La Métropole d'Anvers* (francofoon, gepubliceerd in Londen) of *Le XXe Siècle* (francofoon, gepubliceerd in Le Havre, Frankrijk).⁵¹ Deze en nog vele andere vluchtelingenkranten hebben bijgedragen aan het gevoel van identiteit en gemeenschap van Belgische vluchtelingen, waardoor ze de ruimtelijke afbakening van ontheemding hebben overschreden.

Conclusie

Dit artikel focuste op de Belgische vluchtelingen in verschillende gastlanden – Nederland, neutraal, en Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, twee geallieerden – en hoe de talen van die vluchtelingen en van de gastlanden een rol speelden. Deze variatie met verschillende dimensies heeft niet alleen bijgedragen tot de identiteit in ballingschap maar werd ook mee getekend door de variatie in neutraliteit van die gastlanden. De tekst toonde ook aan hoe in Nederland Belgen zowel actief als passief hebben bijgedragen tot oorlogsjaren met een complexiteit die je niet meteen verwacht bij een land dat zich afzijdig wil en moet houden.

Elk conflict zet de zaken scherp en om helder te blijven in woorden en daden worden die zaken vaak zwart-wit voorgesteld, maar niet alleen de verschillende categorieën Belgische vluchtelingen of militairen in Nederland zorgden voor een eerder hybride gegeven. Dat de Belgische vluchtelingen zich in de periferie bevinden van de Belgisch-vaderlandse geschiedenis, was duidelijk in de herdenkingen die in de periode na de oorlog werden georganiseerd. Er was weinig ruimte voor burgers in de Belgische herinnering aan de oorlog, laat staan vluchtelingen.⁵² Het vluchtelingenaspect paste niet in het winnaar-verliezernarratief van die tijd en werd eigenlijk gedurende

51 Zie ook Christophe Declercq, 'Editors', in: *The Edinburgh companion to First World War periodicals*, red. M. Demoor, C. Van Dijck en B. Van Puymbroeck (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022).

52 Michaël Amara, 'Refugees (Belgium)', in *1914-1918-online: International encyclopedia of the First World War*, red. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer en Bill Nasson, (Berlin: Freie Universität Berlin, 2015), DOI: 10.15463/ie1418.10751.

honderd jaar genegeerd in het onderwijs. Met de honderdjarige herdenking van de Eerste Wereldoorlog echter is er wel meer aandacht gekomen voor de Belgische vluchtelingenpopulaties, hoewel deze aandacht nogal varieert. Sommige kleinere steden hebben bijvoorbeeld volledige namenlijsten van hun vluchtelingen, terwijl andere weinig inspanning hebben geleverd.

Het is opvallend dat er in Nederland bij herdenkingen proportioneel meer aandacht werd besteed aan de vluchtelingen, aan de Belgen. Het miljoen vluchtelingen is wel een verhaal met bijna mythische proporties geworden, hoewel de waarheid is dat die situatie maar een paar weken duurde. Die bijna-mythe leeft ook nu nog en wordt te pas en te onpas gebruikt om analogieën te maken met huidige vluchtelingensituaties. 'Er zijn genoeg parallellen met vandaag. Niet vreemd: het ontvluchten van oorlogsgeweld is universeel, en dus van alle tijden.'⁵³ En in die optiek is de Eerste Wereldoorlog voor Nederland een eerste oorlog op afstand. De afstand tot die oorlog speelt een rol, maar de menselijke ervaring blijft in veel gevallen dezelfde bij volksverhuizingen en vluchtelingenstromen.

Echter, het moet worden toegegeven dat deze geschiedenis van het opvangen van talrijke vluchtelingen even relevant is voor ideologische bewegingen die pleiten voor voortdurende opvang als voor tegenstanders ervan, die dan wijzen op het tijdelijke karakter van de ballingschap van de Belgen. Daarin delen de toenmalige gastlanden Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zeker het narratief van de historische reflectie op deze geschiedenis.

Over de auteur

Christophe Declercq is assistant professor aan de Universiteit Utrecht en Senior Honorary Research Fellow aan University College London. Na zijn Ph.D. (Imperial College London) over de linguïstische en sociaal-culturele identiteit van een tijdelijke migratie, concentreert Christophe zich op interculturele communicatie ten tijde van crises en conflicten, zowel in een historische setting (waaronder drie boeken over *Languages and the First World War*, samen met Julian Walker, Palgrave-MacMillan 2016, Bloomsbury 2021) als in een hedendaagse setting (waaronder *Intercultural crisis communication. Translating, interpreting and languages in local crises*, samen met Federico Federici, Bloomsbury 2019). Tijdens de herdenkingsjaren van de

⁵³ Frank van den Nieuwenhuijzen, 'Belgische oorlogsvluchtelingen in Tilburg', *Univers Online*, 14 oktober 2015, <https://universonline.nl/2015/10/14/belgische-oorlogsvluchtelingen-in-tilburg>.

Eerste Wereldoorlog werden verschillende outreach-projecten over Belgische vluchtelingen waaraan Christophe deelnam, gevaloriseerd door de media (BBC en VRT). Samen met Koen Kerremans legt hij de laatste hand aan het *Routledge handbook of translation, interpreting and crisis* (begin 2024).